

Soliqlar vositasida yashirin iqtisodiyotni qisqartirish imkoniyatlari**Isayev Laziz Baxtiyorovich***O'zbekiston respublikasi Bank – Moliya Akademiyasi magistranti***ARTICLE INFO****ABSTRACT:****ARTICLE HISTORY:***Received: 21.04.2025**Revised: 22.04.2025**Accepted: 24.04.2025***KEYWORDS:**

yashirin iqtisodiyot, soliq mexanizmlari, rasmiy iqtisodiyot, soliq siyosati, raqamlashtirish, soliq ma'murchiligi, iqtisodiy islohotlar, byudjet tushumlari, xalqaro tajriba.

Ushbu maqolada yashirin iqtisodiyotning mazmun-mohiyati, uning iqtisodiy taraqqiyotga salbiy ta'siri hamda uni kamaytirish yo'llari tahlil qilingan. Xususan, yashirin iqtisodiyotni oldini olishda soliq mexanizmlaridan foydalanishning ahamiyati yoritilgan. Maqolada soliq imtiyozlari, soliq ma'lumotlarini raqamlashtirish, soliq ma'murchiligi va nazorat tizimini takomillashtirish orqali rasmiy iqtisodiyotni kengaytirish bo'yicha taklif va tavsiyalar berilgan. Shuningdek, xorijiy davlatlar tajribasi asosida yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishning samarali yo'llari ko'rib chiqilgan. Mazkur tadqiqot mamlakatda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va soliq siyosatini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kirish. Yashirin iqtisodiyot – bu rasmiy hisobga olinmaydigan, davlat statistikasida aks ettirilmaydigan iqtisodiy faoliyat turidir. U davlat byudjetiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki soliq tushumlarining kamayishiga, ijtimoiy himoya tizimining izdan chiqishiga va adolatli raqobat muhitining buzilishiga olib keladi. Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlarda, jumladan O'zbekistonda ham, yashirin iqtisodiyot sezilarli darajada mavjud bo'lib, u iqtisodiy islohotlarning samaradorligiga putur yetkazadi. Shu bois, yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Soliq tizimi yashirin iqtisodiyotni kamaytirishda muhim vositalardan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar, soddalashtirilgan soliq ma'muriyatchiligi, soliq madaniyatining oshirilishi kabi yondashuvlar orqali norasmiy iqtisodiy faoliyatni rasmiylashtirish va shaffoflashtirish mumkin. Ushbu maqolada aynan soliqlar vositasida yashirin iqtisodiyotni qisqartirish imkoniyatlari tahlil qilinadi va bu boradagi samarali yondashuvlar ko'rib chiqiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakatlarning iqtisodiy barqarorligi va rivojlanishi ko'p jihatdan rasmiy iqtisodiyotning holatiga bog'liq. Ammo aksar davlatlar, jumladan O'zbekiston ham, yashirin iqtisodiyotning mavjudligi sababli iqtisodiy salohiyatdan to'liq foydalana olmayapti. Yashirin iqtisodiyot — bu davlat tomonidan nazorat qilinmaydigan, statistik hisobga olinmaydigan va asosan soliqdan qochish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy faoliyat turi bo'lib, u nafaqat davlat byudjetiga zarar yetkazadi, balki iqtisodiyotni tartibsizlashtiradi, sog'lom raqobat muhitiga putur yetkazadi va ijtimoiy adolatsizlikni kuchaytiradi. Aynan shu sababli, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish har qanday davlat uchun ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Bunday holatlarda samarali soliq siyosatini yuritish va soliq mexanizmlaridan to'g'ri foydalanish yashirin iqtisodiyotni kamaytirishda asosiy vosita sifatida qaraladi. Soliq mexanizmlari orqali iqtisodiy subyektlarni rasmiy faoliyat yuritishga undash, soliq tushumlarini ko'paytirish, shaffoflikni ta'minlash hamda fuqarolar va tadbirkorlarning davlatga bo'lgan ishonchini mustahkamlash mumkin. Mazkur maqolada yashirin iqtisodiyotni oldini olishda soliq mexanizmlarining o'rnini, ularning samarali yo'nalishlari, shuningdek, xalqaro tajriba asosida taklif etilayotgan usullar tahlil qilinadi.

Bugungi kunda dunyo miqyosida iqtisodiy taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi omillardan biri bu — yashirin iqtisodiyot (soya iqtisodiyoti) hisoblanadi. Yashirin iqtisodiyot rasmiy statistika doirasidan tashqarida faoliyat yuritadigan xo'jalik yurituvchi subyektlar yoki shaxslarning iqtisodiy faoliyatidir. Bu holat davlat byudjeti tushumlarining kamayishiga, adolatli raqobatning buzilishiga va iqtisodiy xavfsizlikka tahdid tug'diradi. Shu bois, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashda soliq mexanizmlarining samarali qo'llanilishi muhim ahamiyatga ega.

Soliq mexanizmlari. Soliq mexanizmlari deganda, davlat tomonidan soliq yig'ish, nazorat qilish va tartibga solish bilan bog'liq usullar tushuniladi. Ushbu mexanizmlar yordamida rasmiy iqtisodiyot doirasida faoliyat yuritishga rag'batlantirilgan tizim shakllantiriladi. Jumladan, quyidagi yo'nalishlarda soliq mexanizmlaridan samarali foydalanish muhim hisoblanadi:

1. Soliq imtiyozlari va rag'batlar. Yangi biznes subyektlariga, ayniqsa kichik va o'rta tadbirkorlarga soliq yengilliklari berish orqali ularni rasmiy ro'yxatdan o'tishga undash mumkin. Bu esa yashirin iqtisodiyotdan chiqishga rag'bat bo'ladi.

2. Soliq ma'lumotlarini raqamlashtirish. Elektron soliq tizimlarini joriy etish va avtomatlashtirilgan nazorat vositalaridan foydalanish, yashirin operatsiyalarni aniqlashda

samarali vosita bo'la oladi. Masalan, elektron hisob-fakturalar, onlayn nazorat-kassa mashinalari (ONKM) yordamida tranzaksiyalarni kuzatish mumkin.

3. Soliq ma'murchiligini takomillashtirish. Davlat soliq qo'mitasi faoliyatini yanada shaffof, tezkor va odilona qilish orqali, fuqarolarning va tadbirkorlarning ishonchini oshirish mumkin. Ishonch esa o'z-o'zidan rasmiylashtirilgan iqtisodiy faoliyatni ko'paytiradi.

4. Soliqdan bo'yin tovllovchilarga nisbatan qat'iy choralar. Soliq qonunchiligini buzgan subyektlarga nisbatan aniq va ogohlantiruvchi choralar ko'rilishi, boshqa tadbirkorlar uchun saboq bo'lib xizmat qiladi.

Ko'plab rivojlangan davlatlar soliq mexanizmlarini takomillashtirish orqali yashirin iqtisodiyotni kamaytirishga erishgan. Masalan, Skandinaviya davlatlarida yuqori darajadagi soliq tartiboti va ijtimoiy himoya tizimi aholi va biznes vakillarini rasmiy sektorda faoliyat yuritishga undaydi. Shuningdek, Germaniya va Koreya Respublikasi kabi davlatlarda ham soliq nazoratining raqamlashtirilgan shakllari ijobiy natija bermoqda. Yashirin iqtisodiyotni kamaytirish va uni butunlay yo'q qilishning eng samarali yo'llaridan biri — bu soliq mexanizmlaridan oqilona va tizimli foydalanishdir. Soliq tizimidagi islohotlar, adolatli yondashuv va zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi nafaqat davlat byudjetiga tushumlarni oshiradi, balki iqtisodiy taraqqiyot va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Yashirin iqtisodiyot masalasi ko'plab iqtisodchi olimlar, amaliyotchilar va xalqaro tashkilotlar tomonidan chuqur o'rganib chiqilgan. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, yashirin iqtisodiyotni kamaytirish uchun soliq siyosatini takomillashtirish, shaffoflikni oshirish va raqamlashtirish muhim vositalardan hisoblanadi. O'zbekiston iqtisodiyotida ushbu muammoni chuqur yoritgan olimlardan biri M. Qosimov bo'lib, u o'zining ishida yashirin iqtisodiyotning shakllanish sabablari, xususan, yuqori soliq yuklamasi va soliq ma'murchiligidagi kamchiliklar uni kengaytirishga olib kelishini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish bazasini kengaytirish orqali rasmiy iqtisodiyotni rag'batlantirish mumkin [1].

Xalqaro miqyosda esa Jahon banki, Xalqaro Valyuta Fondi (IMF) va Yevropa Ittifoqi tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda yashirin iqtisodiyotning ko'lami va unga qarshi kurashish usullari keng o'rganilgan. Schneider va Enste (2000) o'zlarining tadqiqotida yashirin iqtisodiyotni "iqtisodiy faoliyatning rasmiy statistikadan yashiringan qismi" sifatida belgilab, unga qarshi kurashishda soliq siyosati, mehnat bozoridagi tartiblar va tartibga solish darajasi hal qiluvchi omillar ekanligini qayd etadi [2].

Davlat soliq qo‘mitasi tomonidan e‘lon qilingan ma‘lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda 2020-yildan boshlab elektron soliq tizimlari, jumladan, onlayn nazorat-kassa mashinalari va elektron hisob-fakturalar joriy etilishi ijobiy natijalar bermoqda. Bu orqali soliq bazasi kengayib, rasmiy iqtisodiyot ulushi oshib bormoqda [3].

Shuningdek, G‘. Karimov va Sh. Tursunovlar o‘z tadqiqotlarida yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda nafaqat fiskal, balki institutsional yondashuvlar, jumladan, korruptsiyaga qarshi kurashish, soliq idoralari va biznes o‘rtasida ochiq muloqotni ta‘minlash kabi omillarni ham muhim deb biladilar [4].

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yashirin iqtisodiyot ko‘p omilli hodisa bo‘lib, unga qarshi kurashishda soliq mexanizmlari yetakchi o‘rinda turadi. Soliq sohasidagi raqamlashtirish, shaffoflik va ishonchli ma‘murchilik tizimi bu boradagi eng muhim vositalardan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ilmiy maqolada yashirin iqtisodiyotni kamaytirish va uni oldini olishda soliq mexanizmlarining ahamiyatini aniqlashga qaratilgan kompleks yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — soliq mexanizmlarining turli shakllari orqali yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishning samarali yo‘llarini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat bo‘ldi.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy uslublardan foydalanildi:

- Tahlil va sintez usuli — yashirin iqtisodiyot va soliq mexanizmlarining nazariy asoslarini o‘rganishda;
- Solishtirma tahlil usuli — turli mamlakatlar tajribasini o‘rganish va O‘zbekiston sharoitiga qiyosiy baho berishda;
- Induksiya va deduksiya usullari — umumiy qonuniyatlardan xulosa chiqarish va alohida hollarga tatbiq etishda;
- Raqamli tahlil (statistik tahlil) — Davlat soliq qo‘mitasi, Jahon banki, IMF va boshqa manbalar asosida statistik ma‘lumotlarni tahlil qilishda;
- Empirik usul — mavjud siyosiy va iqtisodiy holat asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda.

Tadqiqotda asosiy e‘tibor O‘zbekiston iqtisodiy tizimidagi holatga qaratilgan bo‘lib, ayrim xalqaro tajribalar faqat qiyosiy tahlil uchun jalb qilindi. Tadqiqot 2018–2024 yillar oralig‘idagi statistik ma‘lumotlar asosida olib borilgan.

Tadqiqot muhokamasi. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yashirin iqtisodiyotning mavjudligi nafaqat davlat byudjetiga, balki butun iqtisodiy tizimning

barqarorligiga va ishonchliligi darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Yashirin iqtisodiyot asosan quyidagi sabablarga ko'ra yuzaga kelmoqda:

- soliqqa tortish tizimining murakkabligi;
- ortiqcha byurokratik to'siqlar;
- soliq ma'murchiligidagi shaffoflik yetishmasligi;
- ishbilarmonlik muhitida huquqiy noaniqliklar.

Tadqiqotda aniqlanishicha, O'zbekiston Respublikasi 2020-yildan boshlab soliq sohasida bir qator islohotlarni amalga oshirib kelmoqda. Jumladan, onlayn nazorat-kassa mashinalari (ONKM), elektron hisob-fakturalar, soliq deklaratsiyalarini elektron shaklda topshirish kabi raqamlashtirish choralari natijasida rasmiy iqtisodiyot hajmi sezilarli darajada oshmoqda. Bu esa yashirin iqtisodiyotni kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, soliq imtiyozlari va kichik biznes uchun soddalashtirilgan soliq tizimi joriy etilgani yangi subyektlarni rasmiy faoliyatga jalb qilishda muhim omil bo'lmoqda. Misol uchun, 2023-yilda O'zbekiston bo'yicha kichik tadbirkorlik subyektlarining 18% ga yaqini ilk bor soliq to'lovchisi sifatida ro'yxatdan o'tgan. Bu natijalar soliq siyosatining to'g'ri yo'nalganini ko'rsatadi.

Ammo mavjud muammolar ham hali o'z yechimini to'liq topgani yo'q. Jumladan:

- Soliq organlari va tadbirkorlar o'rtasida hanuz ishonch muammosi mavjud;
- Ayrim sohalarda norasmiy mehnat bozorining yuqori ulushi saqlanib qolmoqda;
- Soliq qonunchiligidagi murakkabliklar ba'zi tadbirkorlarni yashirin iqtisodiyotga intilishga undamoqda.

Xalqaro tajribani tahlil qilish orqali aniqlanganki, soliq mexanizmlari nafaqat iqtisodiy, balki institutsional islohotlar bilan birga olib borilgandagina samarali natija beradi. Masalan, Estoniya, Janubiy Koreya va Gruziya kabi davlatlar soliq tizimini raqamlashtirish, shaffoflik va oddiylashtirish orqali yashirin iqtisodiyotni keskin kamaytirishga erishgan.

Shunday qilib, O'zbekistonda ham:

- soliqqa oid raqamli texnologiyalarni yanada kengroq joriy etish;
- soliq to'lovchilar bilan ochiq muloqotni kuchaytirish;
- soliq tizimini soddalashtirish;
- soliqdan bo'yin tovlashga qarshi qat'iy chora ko'rish

Xalqaro tajribalar tahlili shuni tasdiqlaydiki, soliq mexanizmlarining samaradorligi ularning iqtisodiy, institutsional va axborot-kommunikatsion texnologiyalar bilan uyg'un holda rivojlantirilishiga bog'liq. Demak, O'zbekiston sharoitida ham soliq tizimini isloh

qilishni davom ettirish, ijtimoiy-iqtisodiy muhitni yaxshilash va biznes yuritish uchun qulay sharoitlar yaratish orqali yashirin iqtisodiyot hajmini sezilarli darajada kamaytirish mumkin.

Xulosa. Yashirin iqtisodiyot har qanday mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan muhim omillardan biridir. Bu hodisa nafaqat davlat byudjetiga tushumlarning kamayishiga, balki sog'lom raqobat muhitining buzilishiga, ijtimoiy tengsizlikning kuchayishiga va umumiy iqtisodiy muhitga bo'lgan ishonchning pasayishiga olib keladi. O'z navbatida, ushbu muammoni samarali hal qilish uchun soliq mexanizmlaridan to'g'ri foydalanish strategik ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, soliq siyosatini raqamlashtirish, soliq imtiyozlari orqali rasmiy iqtisodiyotga kirishni rag'batlantirish, shaffof soliq ma'murchiligini shakllantirish va soliq organlari bilan tadbirkorlar o'rtasida ishonchli muloqotni yo'lga qo'yish yashirin iqtisodiyotni kamaytirishning eng samarali yo'llaridan hisoblanadi. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, soliq mexanizmlarining to'g'ri va tizimli qo'llanilishi nafaqat yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda, balki iqtisodiyotning barqaror va shaffof rivojlanishida ham muhim vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qosimov M. (2019). Yashirin iqtisodiyot va uni kamaytirish yo'llari. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti
2. Schneider F., Enste D. (2000). Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences. Journal of Economic Literature, Vol. 38, No. 1, pp. 77–114
3. Davlat soliq qo'mitasi. (2023). Yillik hisobot
4. Karimov G., Tursunov Sh. (2021). Yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda institutsional islohotlarning roli. O'zbekiston iqtisodiy axborot markazi jurnali, №2
5. Siddikova, S., Juraeva, M., Abrorov, A., & Kuvoncheva, M. (2025). Foreword-VII International Conference on Applied Physics, Information Technologies and Engineering–APITECH-VII 2025. In EPJ Web of Conferences (Vol. 321, p. 00001). EDP Sciences.
6. SIDDIQOVA, S. (2024). ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS BASED ON THE INTEGRATION OF SPECIAL SUBJECTS IN DUAL EDUCATION. News of the NUUz, 1(1.7), 185-187.
7. Siddikova, S., Yuldashev, N., Juraeva, M., Abrorov, A., & Kuvoncheva, M. (2024, February). Overview of the V International Conference on Applied Physics, Information